

Др. Іван Велигорський

ЖИТТЯ МОВИ

23

Др. Іван Велигорський

ЖИТТЯ МОВИ

Яворів 1935.

U 141.4-3

pad. 18

06 10
Др. Іван Велигорський

ЖИТТЯ МОВИ

30.569
Львів. Бібліотека
АН УРСР

Яворів 1935.

ПЕРЕДМОВА.

Історія цієї книжечки така: у 1926 р. появилася книжка проф. З. Клеменсевича п. з. „Język polski, cz. I. Znaczenie i życie wygazów.“ І ця книжка дала мені понуку робити й собі подібні записки підчас навчання укр. мови. І ці записки — це моя кількалітня праця. Повстала вона із приготувань до лекцій, із прикладів молоді й — з записок підчас лектури. Найбільше тут прикладів з будньої мови, а не з літературних творів. Зроблено це нарочком, щоб призвичаїти молодь застановлятися над своєю мовою. А тому, що нові програми навчання укр. мови звертають увагу на життя мови, я постановив видати друком ці мої записки зо скромною думкою послужити навчанню рідної мови.

ЖИТТЯ МОВИ.

Вступ: загальні завваги про зміну слів.

„Все пливе“ Геракліта й „Все йде, — все минає“ Шевченка — вічно правдиві, бо постійна тільки — зміна. Відноситься це не тільки до життя в природі, але теж і до мови. Родяться, живуть та вмирають людські покоління а з ними змінюються теж і плоди їх праці та культурного дорібку. Змінюється не тільки звуковий систем мови та устрій її граматичних форм, але й змінюється теж і словарний запас. І ця зміна словарного запасу — це життя мови. І тут, як усюди в житті, обов'язує невимолимий закон: життя — смерть. Але межі тими двома крайніми бігунами відбувається вічна зміна. І слова родяться, змінюються та вмирають. Окрім зовнішніх перемін, що відносяться до зверхнього вигляду слів, відбуваються і внутрішні переміни слів, що відносяться до їх значіння, бо межі звуковим образом слова та його поняттям нема жадного природного зв'язку. Доказом цього обставина, що ті самі поняття в поодиноких мовах мають різні назви напр. укр. **кінь**, рос. лошадь, поль. koń, нім. Pferd, англ. horse, фр. cheval, данське: hest, лат. equus, гр. гіппос і т. д. Нераз цілі речення слухово однакові а значінням різні напр. франц.: *il est malade* (іле малат) значить: він хорий, а по поль.: *ile ma lat* і т. д. Був час, коли люди думали, що з форми слів можна вичути їх значіння напр. Blitz, spitz, і т. д., але так думають тільки нефахівці, бо й німецький селянин дивується, як можна по французькому називати коня — cheval, коли по нім. Pferd звучить багато краще. Ця похибка полягає на утотожнюванні речей з назвами.

На цю тему оповідає проф. Розвадовський анекдоту, як то Німець, Італієць і Мадяр спорили про вищість їх мов.

— Но — каже Німець, щоб закінчити спір — як ви називаєте напр. воду (Wasser)? Італієць каже: acqua, Мадяр: viz.

На те Німець з тріумфом: „Wir aber nennen es Wasser und es ist auch Wasser“.

А знаний мовознавець Schuchardt тримав раз у руці склянку (un biccherie) і запитав Італійця, як це називається? А Італієць відповів, що одні називають це так, другі інакше, але це склянка й тільки по італійському так називається.

Учений Нугор оповідає таку історійку. Молода Німка вчилася франц. мови тзв. безпосередньою методою. Учитель розпочав лекцію від франц. слова: fromage і сказав: „froma-

ge". А Німка наївно крикнула: Fromage? Warum fromage? Käse ist doch viel natürlicher. Нічого дивного, що рідну мову вважається за щось правдиве, природне, самозрозуміле, а чужу як незрозумілу паплюжину. Тому й Греки називали своїх сусідів варвар (бáрбарос) а слов'яни своїх західних сусідів називали Німцями (німий), цебто такими, що говорять незрозумілою мовою. І тому як хтось хоче комусь ясно й недвозначно сказати, то каже: Я те йому по укр. скажу!

Якщо б межи назвою й річчю була природньо — конечна зв'язь, то не тільки споріднені, але й чужі мови мусили б мати подібні слова на ті самі поняття. А воно так не є, вийнявши тільки тзв. згукоподібні (ономатопоетичні) слова, що полягають на підслухуванні звуків у природі, як напр. м'яв, гав, кра, кар, кру, кукувев, пугу, бе, ме, іга-га, кукуріку, і т. д. Але й тут є різниці, бо не в кожній мові однаково підслухують мову звірят, птиць і т. д.

На чому полягає зміна?

Незалежно від своєї форми змінюють слова й своє значіння. На зміну значіння слова впливає багато причин. Ті причини можна поділити на: зовнішні та внутрішні, бо не тільки суспільно-культурні умови, але й психічні чинники впливають на зміну значіння слова. Тому, що слова живуть довго та переживають культурні епохи, що в них вони повстали, змінюється з часом поняття, що давніше відповідало певному звуковому образowi.

Візьмим напр. *дім*, (пор. старо-інд. *дāта*, гр. *дóмос*, лат. *domus* і т. д.), то побачимо, що заховалася тільки відвічна назва, але як змінилося поняття дому! Яка велика різниця між домом першої людини-печерника а нинішнім американським хмарочосом! І так з кожним іншим словом.

Вправа. Подати інші приклади.

Але не тільки поступ матеріальної культури вплинув на зміну значіння слова, але й зміна звичаїв, обичаїв, правних, політичних та суспільних відносин теж впливає на зміну слова. На зміну значіння слова впливають ще й психологічні обставини, якщо ми не надаємо ужитому слову звичайного, прийнятого значіння, але якщо хочемо, щоб нас інакше розуміли, цебто, якщо надаємо тому слову принагідне значіння. Дальше, якщо ми вживаємо якогось слова як жарту, як двозначника і т. д.

Кожне слово має не тільки певні формальні та семантичні (семасіологічні) вартості, але й чуттєві, що з часом автоматизуються, втрачають чуттєву закраску, стаються буденні, банальні, тоді тим словам повертаємо знову їх давнє значіння, відновляємо їх.

Передача мовного запасу доростаючому поколінню теж причиняється до зміни значіння слова. Ми не передаємо дітям мови при допомозі докладних дефініцій, що точно окреслю-

вали б обсяг і зміст даного слова. Дитина вчиться мови принагідно, тому лучається часто, що вона вчує перший раз слово напр. *каштан*, але не на означення дерева згл. овочу, тільки напр. коня і т. д. Або вчує *осел*, але не в відношенні до звіряти, тільки до людини і т. д. Отже вчиться перше значіння принагідного, дво — згл. многозначного, а не звичайного уживаного. А впрочім слово щойно в тексті набирає дійсного значіння, бо якщо скажемо напр. *pig*, то щойно з тексту пізнаємо, що то за ріг має на думці той, що говорить.

Вправа. Подати кілька речень, що в них приходило б слово ріг у різному значінні.

Слово.

Слово (вираз) — це звук або сполука звуків, що складаються на цілість і мають докладно окреслене значіння. У реченні: „*По діброві вітер вие, гуляє по полі, край дороги гне тополю до самого долу*“ — маємо такі слова: по, діброві, вітер, вие і т. д., бо ми їх розуміємо. Натомість сполуки звуків, як: он, іворбід, ретів, еив і т. д. не будуть для нас словами, бо ми їх змісту не розуміємо. Слово має те свійство, що щось означає, має якесь значіння. Те значіння полягає в тому, що ми зі звуковим образом лучимо якесь позамовне поняття напр. слово *сонце* викликає в нашій свідомості знане нам небесне тіло, любе сонічко. За те нім. *die Sonne*, лат. *sol*, гр. *гиліос*, іт. *il sole*, фр. *le soleil*, англ. *the sun*, лит. *saulė*, інд. *suryas* і т. д. викличе образ позамовного виображіння щойно тоді, якщо ми навчимося даної мови, що на ній той предмет так називається.

Вправа. Подати кілька речень. З чого складається речення? Кілько слів складається на речення? Подати речення, що складається з 1—2—3 і більше слів. Коли звук або кілька звуків звемо словом? Що то є словотвірчі, флексійні частини? Що то є склад? А що звук? Що за різниця заходить між звуком і буквою?

Обсяг і зміст значіння слова.

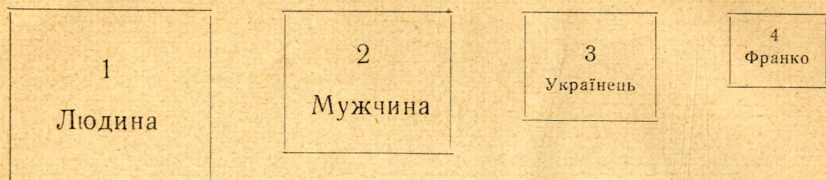
У кожному слові розрізняємо його обсяг і зміст. Візьмим напр. слово: *людина*. Що буде його змістом? Змістом того слова буде все те, що в нашій свідомості відрізняє так названу істоту від усіх інших істот і речей. А обсяг того слова? Обсягом того слова буде те, що значіння того слова обіймає ограничену скількість істот.

Обсяг.

Обсяг слова може бути більший або менший. Покаже це такий ряд слів: *людина* — *мужчина* — *Українець* — *Франко*. Якщо приглянемося цьому рядові слів, то побачимо, що

слово *людина* буде мати найбільший обсяг, бо буде обіймати всіх людей всіх трьох полів на цілій земській кулі. Слово *мужчина* має вже менший обсяг, бо сюди належать уже тільки мужчини без жінок і дітей. Слово *Українець* має ще менший обсяг, бо обіймає лише Українців-мужчин а слово *Франко* має найменший обсяг, бо належить сюди один мужчина Українець Франко, знаний письменник.

Цей ряд слів можемо представити рисунком так:

Обсяг слова — це сума предметів, обнятих тим словом.

Вправа. Описати обсяг слів: Яворів, Київ, Україна, Європа, земля, світ, упорядкувати їх на основі їх обсягу й представити при допомозі лінії або вписаних кіл.

Зміст.

Рівнож і зміст слова може бути більший або менший. Переконаємося про це наглядно, якщо відвернемо попередній ряд слів: Франко — Українець — мужчина — людина. Побачимо, що зміст буде меншати, йдучи від Франка до людини. Слово Франко буде мати найбільший зміст, Українець — менший, мужчина ще менший, людина найменший. Зміст слова, це сума цих, прикмет, спільних тим предметам.

Вправа. Описати зміст слів: покій, помешкання, дім, спальня та уложити їх у ряд на основі їх змісту.

Обопільне відношення обсягу й змісту.

Якщо порівняємо оба ряди, побачимо, що їх відношення відворотне. Якщо росте обсяг слова — маліє його зміст і навідворот. У міру цього, як ідемо від Франка — до людини маліє зміст, росте обсяг, а якщо йдемо від людини до Франка маліє обсяг, росте зміст. З того виходить, що слово з найбільшим обсягом буде мати найменший зміст а слово з найбільшим змістом буде мати найвужчий обсяг.

Вправа. Уложити кілька речень, щоб у них приходило слово напр. зуб, голова, рам'я і т. д. і мало різний обсяг і зміст.

Значіння слова.

Властиве й переносне значіння слова.

Якщо перечитаємо такий напр. виїмок з повісті П. Мирного п. з.: „Хіба ревуть воли, як ясла повні”? „Поле, що

безкрає море; скільки глянеш, розіслало зелений килим аж сміється у очах", то побачимо, що тут ужито слів: море, розіслало, килим, сміється в приміненні до поля й порівнюється його з морем, хоча знаємо, що море, то нагромадження води а тут має значіння ширини, простору. Поле розіслало зелений килим, хоча килим це кавалок матерії, вишиваний або тканий різними красками. Поет хотів звернути нашу увагу на ту різnorodність красок і викликав у нашій уяві це одним словом: килим. Поле розіслало й сміється, так неначе б це була людина. Отже знова вжито слів у іншому змислі, як це ми звичайно розуміємо. Інакше можна б сказати так: Широке поле міниться різними відтінками зеленої барви, приємної для очей. Але це вже не була б поезія! Нетреба додавати, що поет мусить мати якусь основу вжити таких слів, а не інших. Поле й море мають спільну прикмету: простір. Поле й килим — спільна прикмета: різnorodність красок приємних для ока і т. д.

Вправа. Вишукати слова, що їх ужито в переносному значінні: *"Пшениця біжить за вітром, немов табун лисиць і блищать на сонці хвилясті хребти"* (М. Коцюбинський: Ниви в червні); *колосисте море* (М. Коцюбинський); *хвилюють лани золотії, здається без краю* (Л. Українка); *темне небо заясніло, заінилося морем зір* (П. Карманський).

З цього бачимо, що слово може мати більше значінь. Одне з тих значінь — це тзв. *властиве* а другі значіння це тзв. *переносні*, що до них доходимо щойно на основі зв'язку з іншими словами в реченні.

Застановімся над словом: *ручка*. Властиве значіння цього слова — це ручка дитини. Але ще може бути: ручка до писання, ручка при косі, пилі, сокирі, ножицях і інш. інструментах; ручка — це частина поля, що її собі підчас кошення косар відділює і т. д.

Вправа. Застановитися над такими словами й подати їх властиве й переносне значіння: зуб, зубці, голова, головка, ніжка, нога, рам'я, хребет, стопа, шапка, шия, шийка, баран, багач, (болото, грязь, рослина Гр. 60), бовван, борщ, толока (робота не за плату, з ласки, вигін, громадські ліси Шух. Гуц. I, 73).

Змислове та уявне значіння слова.

Якщо говоримо або чуємо слово *пан*, то уявляємо собі менше-більше, як так названа особа може виглядати, хоча ми її в цій хвилині й не бачимо перед собою. Отже буде це: людина, чоловік, освічений, гарно одитий і т. д. словом: буде мати ті всі прикмети, що ми їх колись бачили в нашому житті. Те саме й з іменниками: *годинник, голуб, вікно, кінь, лампа, стіл, таблиця* і т. д. Певно, що кожний з тих іменників буде інакше виглядати, як той, що його ми стрічали колись, бо напр. *голуб* може бути різної краски й вели-

чини і т. д., але всежтаки ми не скажемо на голуба, що це перепелиця, хоча ми даного голуба бачимо перший раз. І якщо б ми їх хотіли ліпше собі представити, то ми їх неначе оглядаємо очима нашої душі. А йменники: *гук, голос, шепіт, звук, тріскіт, лоскіт*, і т. д. — то ми їх неначе чуємо в нашій уяві а дієслова: *ходити, скакати, бігати, кричати, сміятися* і т. д.; прикметники: *грубий, тонкий, малий, великий, легкий, гіркий, солодкий, тяжкий*, і т. д. прислівники: *темно, ясно, сильно, слабо, високо, низько* і т. д. — також потрапимо собі уявити при допоміж наших 5 зміслів, тому ці всі йменники, прикметники, дієслова, прислівники і т. д. це будуть слова тзв. *зміслові* наочні, конкретні.

Зате йменники як: *честь, гордоці, доброта, хоробрість, відвага, охота, війна, переконання, віра, вік, століття, рік, місяць, тиждень*; прикметники: *сміливий, гордий, добрий*; дієслова: *називати, рядити, думати, уважати*; прислівники: *гарно, недбало, чесно, справедливо, добре* і т. д. це слова уявні, подумані абстрактні, бо ми не можемо їх своїми зміслами схопити, тільки на основі праці нашого ума доходимо до їх значіння. Ці слова конкретно, без праці нашого мізку на існують, але є вони вже витвором функції нашого думання.

Але всі вони повстали з наочних слів, бо колись наші прапредики говорили тільки про те, що на власні очі бачили. У міру поступу культури та на основі передачі мовного матеріалу потомним поколінням розвинулися уявні слова.

Наприклад: слово: *пошесть*, кор. шьд — по — шьд — ть = те, що по людях ходить, по гр. епідимія, нині: зараза, слабість.

Вправа: Подати по кілька наочних, а по кілька уявних слів.

Подати кілька слів, що перейшли з наочних слів до уявних. Розслідити їх походження.

Дійсне й словотвірче значіння слова.

Якщо ми скажемо або вчуємо такі слова: *хлопець, річка, тічня, сусідка, кладовище, приятелька, зелений, золотий, галасувати, тупцювати, весело, порядно* і т. д. то значіння тих слів кидається нам увічі за посередництвом наших зміслів без великого труду, бо знаємо, що *хлопець* означає істоту чол. роду, ще молоду, що доростає і т. д. а *річка* це мала ріка, *сусідка* це жінка сусіда і т. д.

Але якщо б хтось зажадав від нас вияснення, чому *хлопець, річка* і т. д. означають те а не що інше, то ми мусіли б хвильку над тим питанням застановитися й щоб добре вияснити, мусіли б ми послуговуватися і словотвором і ми сказали б, що *хлопець* належить до рідні слова *хлоп* — а наросток — ець означає не тільки, хто чим займається, хто чим є (напр. *чернець, купець, продавець, обідранець, чорнобривець* і т. д.), але теж і прикмету, як: *вітрець, камінець, хлібець, гребінець* і т. д. А *річка* — ріка + ька, при чому наросток: —

ка—і— ька творить здрібнілі йменники, як ручка (рука + ька) пчілка, сирітка, хатка, книжка (книга + ька).

Або слово: *тічня* — це громада псів а якщо взглядни-мо будову слова, то буде: корінь тек — + ьня (ьпja), при чому корінь слова означає бігання а наросток: ьня означає поміна loci або теж поміна actionis пор. спальня, копальня, пекарня, читальня, каварня, сушарня, але теж і: обідня, утрєння, вечірня, стукітня і т. д.

Отже перше значіння — це реальне, *дійсне* значіння, що його слово мусить мати, а друге — це значіння *слово-твірче*, етимологічне, що його слово може мати а доходимо до нього дорогою зіставлення його з подібними словами під оглядом будови слова.

Вправа: Подати кілька слів, розслідувати їх будову й визначити їх дійсне, опісля етимологічне значіння.

Зіставити рідню слова, що має корінь: рад —, рис —, пис —, сид —, і інш.

Загальне й одиничне значіння слів.

Значіння слова змінється, якщо ми йому надаємо значіння одиничне чи загальне. Слово напр. людина це не назва якоїсь одної одиниці, але дасться примінити до всіх людей, бо люди назагал до себе подібні. Отже обсяг поняття *люди-на* обіймає всіх людей а зміст того поняття — це сума прикмет спільних усім людям.

Але в реченні: „*Уже прийшов чоловік*” — чоловік має значіння одиничне, бо той, що до нього так говоримо, вже знає, що то за чоловік, бо — мабуть — на нього чекають. Деякі слова, як: земля, сонце, місяць — це поняття для більшості людей одиничні, а слова: планета, ріка, гора — це загальні поняття.

Часом одиничні власні ймення стають загальні, родові, рядові, гатункові. Так напр. власне ім'я *Цезара* (Caesar) отже одиничне, стало зчасом загальне тоді, коли всіх пануючих суверенів почато називати: цісарь, цісар, кесарь, кайзар, Kaiser, цар, cesarz і т. д. Те саме сталося із ім'ям *Карла Великого*, що сталося загальним пр. король, król, král і т. д.

У реченні: „*Нема в нас уже більше Шевченків, Драгоманових та Франків*”, імена: Шевченко, Драгоманів та Франко — мають тут не одиничне значіння, але загальне, цебто нема таких поетів, політиків та вчених, як був Ш., Др. і Фр.

Назва *Дунаю* в нашій народній словесності теж означає не одиничне поняття ріки Дунаю, тільки більшу ріку взагалі.

Рівнож те саме значіння часто має й ріка *Дністер* у реченні: „Дивлюся а тут цілий Дністер” — сказала одна жінка, як побачила багато води.

Раз у Станиславові вчув я таке речення: „*Та там по-під паркани цілі Альпи надувало*”.

Відворотна переміна теж можлива й лучається, якщо за-

гальне поняття стається одиничним, власним ім'ям напр. гірка, — *Гірка*, колонія — *Колонія*, потік — *Потік*, трач — *Трач*, попович — *Попович*, мороз — *Мороз*, дідич — *Дідич*, апостол — *Апостол*, макух — *Макух*, свистун — *Свистун*, швець — *Швець*, годованець — *Годованець*, голуб — *Голуб*, цар — *Цар*, бабій — *Бабій*, баран — *Баран*, бараник — *Бараник*, шах — *Шах*, гуцул — *Гуцул*, сокіл — *Сокіл*, голова — *Голота*, а даліше: *Русин*, *Українець*, *Мельник*, *Крілик*, *Макітра*, *Макогін*, *Погрібний*, *Коник*, *Козоріз*, *Копач*, *Заяць*, *Головка*, *Когут*, *Бабин* і т. д.

Давне й нове значінне слова.

Нині слово *сніданне* означає ранню їду, найпізніше до полудня, хіба дипломатичні снідання тривають і цілий день. А колись слово сніданне (з* *sъn-ědati*, *sъn-ědati* —, *sъn-ědan-іe* Новгород. Мінеї 1096, Пандекти Антіоха XI в.), що приходить уже в XI в., означало їду взагалі.

Слово *річенець* тепер означає: термін і при тому ніхто не думає про рік, тільки про день і годину, а давніше означало рік, що в ньому щось мало відбутися (рок-ен-ець, рочен-ець, річ-ен-ець).

Призьба (теж: приспа Повість временних літ 6496) на поч. XII в. означала насип взагалі, а тепер означає тільки насип при хаті замість лавки до сидання. Походить це слово з: при-истьба, цслов, *istьba*, ст. гор. нім. *stuba*, лит. *stubá*, іт. *stufa*, фр. *étuve* і т. д.

Тепер *присягаємо* й не дотикаємо конечно якогось предмету, тільки звиваємо Бога на свідка, що правду говоримо а давніше конечно треба було присягати якогось предмету або землі.

Сунця тепер лісова ягода, що не конечно росте на сонці (з* *слъньц*).

Куча в нас тепер — це загорода на свині, а колись ми мешкали в кучі (хиза — ст. нім. *hus* - *Haus* — дім), як ще й досі мешкають Серби.

З цього бачимо, що значінне слова може змінитися, тому деякі слова мають два значіння: одне *давнє* (старє), друге — *нове*. Давнє значінне жиє часто побіч нового. До давнього значіння часто доходимо тільки дорогою розсліду будови й походження того слова.

Вправа. Що значить: казити, сказитися? Чому м. лютий звється ще й казибрід? Хто робить сказ? (орач, ткач, стрижий). Що означає слово: чаша? Звідки пішло це, що чаші вживаємо до пиття? Що значить предтеча? Хто був давно предтеча? Що тепер означають слова: пропій, пропивати, а що вони означали колись? Звідки поширився цей звичай? Що він мав на цілі? (переконатися, чи нема отрути в напої).

Цілковита й частинна зміна значіння слова.

У попередніх розділах пізнали ми, що слова змінюють своє значіння. Ті зміни бувають різnorodні. При тих змінах слова або цілковито втрачають своє давнє значіння й те значіння пропадає, гине або побіч давнього значіння утверджується нове, змінене, що його набирає слово серед відповідних обставин.

Приміром на цілковиту зміну значіння може бути слово: *присягати*; *образ* (р'із-а-ти, давнє значіння: предмет вирізаний довкола, тепер: барвний образ на площі); *цілувати* мало давнє значіння: бажати комусь цілости (пор. цілий, цілість і т. д.) цебто здоров'я, нині: цілувати має цілком інше значіння. А Юда теж цілував І. Христа!

Вправа. Що означає нині: збіже, а що давнє? (пор. корінь: бог, а також бож —). Що означає тепер: жито? А що давнє? (пор. жи-ти і т. д.).

У подібний спосіб розслити слово: пиво (кор. пи —), твар (кор. твор —), гречний, обіскати, прати, воєвода, буква (der Buch-stabe), вила (від XV в. теж уживається до їди).

Частинна зміна значіння слова полягає в тому, що слово серед відповідних обставин набирає іншого значіння, але свого давнього значіння не втрачає.

Приклади: *лис* може бути 1) звіря, 2) кінь жовтої краски, 3) рудий чоловік, 4) хитрун; *худоба* 1) скот, 2) людина-звір; *хліб* 1) до їди, 2) посада напр. позбавити когось хліба; він дав йому кавалок хліба в руки; гіркий його кавалок хліба; він звик на легкий хліб; *хрест* 1) знам'я християн, 2) тягар, доля напр. йому вже пішло на шостий хрестик; кожний несе свій хрест; *стовбур* 1) у рослини, 2) невіжа, дурак, 3) нечепурний; *староста* 1) урядовець, 2) при сватанні.

Вправа. У подібний спосіб при допомозі словаря подавати частинні зміни значіння отцих слів: стан, собака, слово, скотина, світ, ріг, риба, пташка, птах, простувати, поріг, пара, павук, осел, око, ніс, лютий, лист, лава, крило, край, коса, корито, коляда, колодка, колода, коліно, коваль, князь, зуб, квітка, знак, зіллячко, земля, здоровий (напр. здорово попоїв), заяць, тхір, застанова, дружина, дружба, діло, дитинка, дзюб, губа, гребінь, голова, гній, гін, гирло, віддих, вечір, бродити, брус, брат, матерія, путати, лікоть.

Роди змін.

Звуження значіння слова (спеціалізація).

Зо взаїмовідносин обсягу й змісту значіння слова знаємо, що обсяг маліє, якщо зростає зміст і навідворот. Багато змін полягає якраз на звуженні обсягу, чим збагачується зміст. Це явище зветься спеціалізацією значіння слова.

Приклади: *кравець* не тільки крає, але й шиє убрання; *швець* не тільки шиє, але й крає чоботи; *збіже* означало

давно маєток, на що ще вказує корінь: бог-а-тий, у-бог-ий а нині означає ростину, що є жерелом маєтку рільника; *жито* (кор. жи-) означало колись середник до життя, нині: рід збіжжя; *пиво* давно: напій взагалі, нині: рід напою; *твар*, колись: сотворіння, нині: лице; *гrecний* давно говорив к'реч- (до речі), нині: чемний; *обіскати* давно: шукати, нині: шукати насікомів у голові; *прати* давно: бити, від того праник, що ним б'ють білля підчас прання, а нині перуть білля без праника; *порошок* — це малий порошок, нині: лікарство; *стіл* це домашній знаряд, але й харч напр. столуватися, то не тільки сидіти при столі, але їсти; *тьма* (кор. тьм-тем) означає темноту, а також: неозначене число предметів пор. тьма тьменна; *срібло, золото, скло* — це начиння зо срібла, золота й скла; *білля* — колись: біле плаття, нині: маємо вже й кольорову білизну; *склеп* означало колись тільки склеплене місце пор. козаки в склепу не дрімають і т. д., нині: склеп, це місце, де продають а про склепіння ніхто й не думає; *муж* колись мужчина взагалі, нині: дружина, подружжя; *лавник* — це не всякий, що на лаві сидить, але колись: суддя старого укр. міського суду.

Перехід родових іменників у власні, це рівнож звуження їх обсягу.

Вправа. Подати загальне й спеціальне значіння цих слів: жінка, сторожа, служба, учитель, ученик, робітник, овочі, обід.

А що сталося з іменниками: Українець, Русин, Поляк, Угрин, Москаль, Француз, Лука, Зелена, Монастир і т. д.

Поширення (генералізація) обсягу значіння слова.

Поширення або генералізація обсягу значіння слова — це явище противне попередньому. Тут обсяг поширюється — зміст маліє. На поширенні обсягу полягає ціла научна класифікація, коли ми напр. льва, тигра і т. д. зачисляємо до котів.

Приклади: *річ* давно означала тільки те, про що говорилося (ректи, речи), нині: предмет взагалі; *пивниця* давно: склад пива, нині в пивниці складаємо все, а про пиво мало хто й думає; *вітчина* означала колись вітцівський загін, тепер: край цілого народу; *пан* означав колись (тепер теж) одиницю суспільно вищу завдяки родові, маєткові, урядові і т. д., нині: кожний собі пан; *Крез* колись ім'я багатого чоловіка, нині: багач взагалі; *Ксантіна* — нині зла жінка взагалі; *Меценас* — колись опікун штуки й науки, а нині: кожний адвокат також меценас; давно *подорож* відбувалася по дорозі, нині: подорожуємо вже по воді, у воздуху до стратосфери; він *п'є* говоримо про чоловіка, що не тільки тепер, але постійно п'є алкоголь; *купувати* нині можемо все, а давніше тільки вино можна було купувати, бо купувати походить від нім. kaufen, а це від лат. сауро — винарня (Weinschenke); *купець* означав у XII в. того, що купував і продав, від XVII в. означає тільки того, що продає, того, що ку-

пує, зведе покупцем; *млинок* тепер не меле збіжжя, тільки відділює зерно від полови; *босий* — це не тільки чоловік без чобіт, але й капуста може бути боса, як що її їсться без юшки, відціджену; *наслідувати* означає не тільки йти чиймсь слідом, але брати собі примір з когось взагалі; *нехати* — не тільки позваляти щось робити, але й наказувати пор. нехай станеться світло; *робота* (від „раб“) не неволя, але праця взагалі; тепер кажемо *кусник* паперу, дерева, поля і т. д. а колись був тільки кусник хліба, бо кусаємо хліб, а не папір, дерево, поле і т. д.; *кляса* означає не тільки відділ у школі, вагоні, на кораблі, але також стан, суспільну верству, а ще й сорт, якість матеріялу пор. перша кляса або коротко: кляса! значить щось незвичайне!

Вправа. Чи сестра, брат — це тільки степені споріднення? А що означає літати? Чи лише птиці літають? А кого називаємо циганом? Чи товариш — це тільки той, що з кимсь товар пасе? Чи столяр робить тільки столи, римар ремені, а різник тільки ріже? А кого зведе пастухом, хоча не пасе товару? Чи голота — це тільки люди без одежі? Чи у в'язниці тепер конечно в'яжуть? А чи перо робимо тепер з пера птиці? Чи хідник маємо тільки на вулиці? А що означає неділя? Чи близнята — це тільки двоє дітей? Говоримо: це плоха корова — а що означає: плоха земля?

Метонімія.

Метонімія (гр. метá — онома́дзо — перейменування) — це рівнож свого роду зміна значіння слова, що полягає на заміні (сукцесії) назви якогось предмету йменням іншого. Метонімією послугуємося в щоденній мові й навіть не думаємо над тим, бо багато метонімії стратило свою картинність і стало прозою. А колись це була поезія!

Приклади: *платити золотом* = золотими грішми; *читата Шевченка* = твори Ш., *тримати язик за зубами* = мовчати; *дарованому коневі в зуби не заглядають* = не лічать літ; *дерти носа* = бути гордим; *рвати собі волосся* = бути в розпущі; *вхопитися за голову* = дуже дивуватися; *перо Шевченка* = стиль Ш., ізломив укр. перо (Куліш) = перестав писати по укр; *чотири дошки* = труна; *сусід згорів до тла* = обійстя сусіда згоріло; *нищити вогнем і мечем* = спалити й вирізати; *гасне люлька в роті* = задумався; *піт* = праця; *обернути в попіл* = спалити; *спустити в яму* = похоронити; *входити серед трубного грому* = побідно; *нема голій школі волі* = ученикам; *і весь святий Київ* = мешканці К., *школа* = ученики, наука пор. нема школи; школа робить прогульку; пішла школа до театру; *копа* = це не тільки 60 штук, але колись зібрання громади на суд.

Вправа: Що означає: в залізі руки принести, носив я свиту й жупан. Чи короґва — це тільки знам'я? А хто це: шаравари кармазинні?

Як інакше: дурна голова, тягнIVERETA, чубаті Слов'яни.

Чи церква це тільки: будинок? Чи кляса може не вміти лекції, лягати зо сміху, мати карцер, спізнятися і т. д.

Що значить: збирати лаври, оплески? Чи може місто говорити, сумувати, тішитися? Чи покидаємо тільки стріху? переступаємо поріг?

Коли кажемо що: „хтось пхає пальці межі двері“? Що значить: сісти на трон, носити когось на руках? А чи рада рішає справу? Чи тільки воду гатимо? А що означає загата коло хати? А вгатити когось? Коли кажемо: всього було вброд? Що значить: стати на рушнику? Чи окопище це тільки місце обведене окопом?, а пасіка тільки поле обсічене під управу?

Як інакше: перші, другі, треті півні? Чи тараня з заліза? А що означає тоді: залізна тараня?

Що значить: я маю 10 Шевченків?

Як це розуміти: я бачив на виставі одного правдивого Рафаеля й трьох Рубенсів? Коли можна сказати: я нині був „Під Орлом“, „Під Львом“? А хто сидів за Австрії „під кавками“? Що означає: бити бриндзю?

Метафора.

„So tief ist die Einbildungskraft des Volkes durch die Natur erregt, dass es aus Lautmalereien sogar Märchen und Legenden schafft“. (E. H. Meyer: Volkskunde).

Метафора — це один з найважливіших середників творити назви для таких виображень, що для них нема ще рівновартних означень. Ужиття її не обмежується тільки на случаї, де до цього пре зовнішня потреба, але теж там, де вже є назва. Метафора — це конечність не тільки поетичної, але теж і буденної мови. До повстання метафори причиняється найбільше той круг виображень, що в душі переважає. При помочі метафори ми неначе уприсупнюємо та збуджуємо нашу увагу й зацікавлення до того, що подальше від нас, бо виходимо від ближче нам знаного. Тому в виборі метафор пробивається індивідуальна різнота інтересу а цілість метафор якоїсь мови — це зеркало заінтересувань даного народу. Метафора (translatio, перенесення) повстає в той спосіб, що ми на місце звичайного слова ставимо образний вираз, чим ми переносимо дійство або предмет зо сфери менше знаної або менше наглядної в більше, ближче нам знану, наглядну. Метафора — це проекція власного „я“назовні. Метафор є безмежне число.

Розрізняємо два роди метафор: сціпенілі, зблідлі, *мертві* й *живі*, поетичні. Сціпенілих метафор уже не відчувається, як таких а поетичні зараз пізнати.

На основі відношення властивого й перенесеного виображення можна так поділити метафори:

Улюблені є перенесення частей тіла на мертві речі: часто говоримо про *рам'я* моря, ріки, дороговказу, справедливости, з *рамені* товариства, уряду, партій, держави; *голову*

має не тільки людина, але й капуста, цвях, мак, шпилька, гора, товариство, уряд, повстання; *око* має ще й закон (око закону), сітка, товщ на росолі, картопля, турецька міра: око горівки; *ухо* має збанок, місяць, цебер, баняк а навіть стіни мають вуха; а ще є й осяччі вуха; *чашку* мають і квітки; *шию* має пляшка, ріка, стовп, інструмент; говоримо про *хребет* гори, книжки, ножа; *ніс* має й човен; *борода* є на стерні і в кукурудзах; *лице* має матерія, а кукурудза має навіть *личко*; *черев*о має бочка, пляшка; *чоло* має похід, нарід, військо, сніп (чівка = чоло), при — чол — ок — має хата й міст (Brückenkopf); *біс* має трикутник, гора, вулиця, дім, книжка; *стопу* має гора, але ще й є життєва, процентова стопа; *крило* має військо, дім, вулиця, фортеп'ян; *жила* є ще й в скалі, в копальнях.

Вправа: А що, це є: суголовки? Де приходить сочка? А хто ще має клітку? А хто комору?

Перенесення понять простору на поняття часу.

Приклади: протяг часу, протягом тижня, місяця, року; короткий, довгий час; зробити справу на місці-негайно; через два дні; малий, довгий короткий, великий протяг часу; міра часу, половина часу; при кінці тижня, місяця, року і т. д., на границі двох епох; час сягає, минає, слідує, тягнеться, протягається.

Вправа: в'яснити звороти:

куй залізо, *поки* тепле; тікай, *поки* я добрий;

Поняття простору вживається рівнож як означення інтенсивности: кажемо: *висока*. середня, низька, спека, гарячка, температура; одушевлення паде, підноситься, росте, маліє; ціни підносяться, падуть, зростають, а навіть скачуть; час летить, біжить; високе поважання; глибокий поклін; низька думка; велика неприємність;

Перенесення понять простору на події в нашій душі, в нашому серці:

Приклади: мені щось лежить на серці; на душі; не перейшло це мені й через думку, голову; це не сходить мені з думки, з серця; він не має третьої клепки в голові; понимати, поняття = давно: руками, тепер = розумом; карбувати значить щось собі в серці, в душі задержувати; карби (пор. збірка новель М. Черемшини) в значінні спогади, традиція минулого а тепер ще теж неграмотний вівчар карбує собі ножиком на гирлизі (палиці) число овець; стояти твердо при своїм і т. д. говоримо тепер і не думаємо про стояння, бо це праця ума; недуга хорого йде до ліпшого — говоримо, але не думаємо про хід.

Вправа: Чи при словах: хвилюватися, застановлятися, виображати собі, звернути на щось свої думки, увагу, положить комусь щось на серце, зняти з душі, впасти на думку — думаємо про хвилі, вагу, застанову (перешкоду), образ, зворот і т. д. А якщо ні, то з якого обсягу ці слова перейшли в обсяг уявних понять?

Нахил переносити події власного життя на матеріальні й змислові предмети та явища полишив багато слідів у мові. Звідци то походить тзв. персоніфікація, одухотворення та антропоморфізм (учоловічення) довокішнього світа. Цей троп дуже поширений та улюблений в поезії і в буденному житті, де ми вже навіть не відчуваємо тих тзв. перенесень.

Приклади: *сумнішають хати, поля замерли в тихім сні* (Самійленко), і сосни не несить на зелені луги, бо вона *засумує* в долині (Олесь), *небо переморгувалось* (Коцюбинський) *мовчать* гори, *грає* море, *могили сумують* (Шевченко), вітер *виє*, *гуляє* по полі (Ш.), ряд курганочків при дорозі *дрімає* в тіни край села; збиточний вітер *розстила* з могил тих порох (Козловський), *зітхали* квіти (Карманський), *мовчала* пустиня німа, тихо *моргали* зорі (Франко), *ничить* трава жалощами а дерево з тугою до землі *приклонилось* (Сл. о. п. І.), сонце *притягає* воду, земля *п'є* вогкість, дерево *хоче* впасти, ливна *не хоче* держати, земля *дихає*, помпа *ссе* воду, кривда *взиває* до неба о пімсту, *крикливі* барви; сонце й місяць *сходять і заходять*; дощ *іде*, град *вибив* збіже, мороз *малює* по вікнах квіти, недута *вибухає*, панує й *погасає*; рік *обіцяє* гарне жниво.

Синекдоха.

Зміна значіння якогось слова ґрунтується ще й на тому психічному з'явищі, що при змиловому спостереженні часто якась одна подробиця так дуже поділає на нашу уяву або почування, що ми й називаємо ту річ від тієї ціли, що нас вразила, без погляду на цілість, бо думаємо, що до цілості кожний легше дійде, якщо буде знати ту характеристичну ціху. На цьому й полягає поетичний троп тзв. синекдоха, (від гр. сін-екдѐхомай - разом розуміти), по лат. comprehensio. Маємо різні роди синекдохи, залежно від цього, чи називаємо часть замість цілості (pars pro toto), чи цілість замість частини (totum pro parte).

Приклади: піти в стебло; для домашнього огнища; в нього лише два хвости (дві корові); день зам. ніч і день; завтра говоримо а думаємо про цілий день; якщо кажемо щітка, то думаємо не тільки про волос, щітину, але й про дерево, що на ньому натягнена шерсть.

Вправа. Як треба розуміти такі вискази: стати твердою стопою; ударити долонею; розвернулося весілля, музикам робота й підковам (Шевченко); від ударів гнуться наші чола й спини (Франко); і зачне гуторити сива голова (Куліш); сну не знають його очі (Вороний); під стріхою грав (Грабовський).

Вид замість роду, сім'ї, класи, громади і т. д.:

Приклади: молодість зам. молоді; козацтво зам. козаки; Демостен зам. бесідник; Меценас зам. опікун мистецтва; чубаті Слов'яни зам. козаки; у нас Брути і Кохлеси славні, незабуті зам. лицарі.

Однина зам. множини: кругом Січі Запорожця Москаль облягає; гармата заревла.

Неозначена величина зам. означеної:

Приклади: сто разів я тобі це говорив; потече сто ріками кров у синє море; хлопців тисяч йому служить; онде хлопців тисяч двісті полягали на убоци (Довбуш); поздоровляти когось по сто тисяч разів у листах; міріядами летять ті метелики холодні (Франко).

Прикметник замість іменника:

Всевишній зам. Бог; малі зам. діти; вороний зам. кінь; буйний зам. вітер; невітшні зам. сльози; полові зам. воли; священний зам. ніж; чубаті зам. козаки.

Назва речі від особи, місця або матерії, що з неї зроблено річ:

Приклади: *академія* від герос Академос, де вчив Платон; *гімназія*, бо там вправляли голі (гімнос); *арабеска* — фантастичний рисунок арабським способом, бо Коран забороняв малювати дійсні предмети; *багнет* від м. Вауоппе в Франції; *бальдахин* від шовку з Багдаду; *бойкот* від ірландського поміщика, що тиснув так робітників, що вони перестали робити; *фазан* від ріки Фазіс у Кольхиді; *дамаст* від Дамаску (квітиста матерія); *фіякр* від місця постою першого візника при костелі св. Фіякрія в Парижі; *гобелен* від першого виробника Жан. Г. в Парижі; *гільйотина* від лікаря Г. (Guillotin); *черешня* від міста в Малій Азії; *коняк* від міста Cognac в Франції; *краватка* від Кроатів, що носили її в 30 л. війні; інакше: *кроацька хустина* до шиї; *крейда* від острова Крети; *лазарет* від біблійного Лазаря; *лінч* від Американця John Lynch з 17 в., що сам собі суди правив; *мансард* від франц. будівничого Mansard; *нікотина* від Jean Nicot, що в р. 1560 впровадив тютюн; *палата* від Mons Palatinus; *тюль* — матерія з фр. міста Tulle; *магнет* — камінь з Магnezії; *майонез* (majonnaise) — потрава з магону на Мінорці; *сардинка* — це риба з Сардинії; *газа* це матерія з Гази; *отомана* — це отоманська софа; *туркус* — турецький шляхетний камінь; *валах* — це волоський кастрований кінь; *глявберська* — сіль від лікаря Глявбера; *гарасівка* — від франц. міста Agras, де вироблювано рід легкої вовняної матерії; *мандибурка* (—картопля) від Magdeburger Frucht; *монета* — від святині богині Юнони Монети (Iuno Moneta), де перший раз роблено гроші.

Гіпербола.

Щоб викликати зацікавлення в читача згл. слухача та звернути його увагу на те, що хочеться сказати згл. описати, уживано давніше подвоєння слів (Wortverdoppelung) на письмі або тзв. крикливих барв у малярстві. І чого не можна було досягнути змістом, те старанося відбити собі силою вислову. Звідци тільки один крок до гіперболи (гр. гіперболе) і тут лежить її родовід. В одній нім. рукописі з 10 в. оповідається про дика, що мав щітину, як ліс а кливаки 12 ліктів довгі. А. Г.

Гайне в 19 в. так співає: „Mit starker Hand aus Norwegs Wäldern reiss'ich die höchste Tanne und tauche sie ein in des Ätna glühenden Schlund und mit solch feuergetränkter Riesenfeder schreib' ich an die dunkle Himmelsdecke: „Ich liebe dich“. Найбільше гіпербол всежтаки має народня й буденна мова.

І так кажемо: бреше як пес; літає як навіжений; лле як з цебра; краде як крук; смердить як тхір; реве як медвідь; станув як слон; поздоровляти когось мільйон разів; казати комусь сто й один раз; це триває вічність; я тільки на одне слово (а дійсно: на сотку слів); я тільки на секунду, на крок і т. д. а в дійсності: на години й кілометри; розпливатися в сльозах; вмирати з нудьги; тріскати зо сміху, вилазити зо шкіри в злості; добродушний позваляє собі кілля на голові тесати, грати на носі; лазити по голові; їздити по собі, брати себе під ноги і т. д.; мудрагель чує як трава росте, як воша кашляє, рак свище; боягузові паде серце в п'яти; злосний минається зо злості, нема його і т. д.; уважливий переминається цілий в ухо; хто дуже спішиться, бере ноги на плечі або під паху та йде со-собі; вити, ревіти, скавуліти, літати, горлати, розшибатися, скакати, гнати, не досягати землі, одною ногою тут — другою там, туди й назад, комусь шкуру гарбувати, з'їсти когось зо злості, з любови.

На гіперболі полягає також тзв. фігура ек ту адінату, знана вже старинним бесідникам, коли напр. комусь бажаємо, щоб жив до кінця світа і т. д. Від свого діда, що жив 88 літ, чув я такі дві гіперболі: напр. він це зробить або те сповниться тоді, як *довбенька зацвіте* або *рак свисне на ді-равому мості*.

Евфемізм.

Дуже часто в нашому житті мусимо щось неприємне, прикре, страшне і т. д. висказати в лагіднішій формі й це є евфемізм. Евфемізм (гр. ев-фимі = добре говорю) — це вираз з нижчою чуттєвою вартістю. Евфемізм виступає тоді, якщо ми зо зворушення, почитання, забобонности або й страху оминаємо звичайний вираз з лихим значінням, щоб не напирати собі біди, не накликати на себе лиха. Не тільки ймення Бога не звизаємо надаремне, але й *чорта* наш селянин називає різними словами, як: той, що в болоті сидить; той, що з рогами; не при нас хрищених згадуючи; шануючи святе сонце, святі образи та й Вас хрищених той преч би ся казав; а щез би; щезник; арідник; чорний; кривий; антипо; той, що з копитами; нечистий; якщо хтось *вмре*. кажемо: ляг у домовину, заснув у Бозі, упокоївся, переставився на другий світ, пішов, де нема болізни, ні плачу, тільки вічне життя, віддав Богові духа, зійшов з цього світу, покинув цей світ; згас тихо, замкнув очі, повіки, попрощався зо світом, перенісся до вічності, минувся; піти кози пасти; зорі завертати; замість *вбити* кажемо: згладити когось зо світа; післати в

стан Духоніна, на Himmelsplatz — komando; *шпиталь* походить від hospital — spital = гостинний дім; *Море чорне* звалося: Pontus euxinus = цебто; гостинне, гостям раде, щоб його собі не зразити; те саме значіння має назва: *Океан Тихий* або *Спокійний* (Pacific);

зам. *хороба* кажемо: недуга; замість *старість* кажемо: неміч; замість *старий* кажемо віковий; замість *брехати* кажемо милитися, минатися з правдою;

зам. *дурний* кажемо: він пороку не винайде або він наївний, добродушний;

не кажемо: *варіят* тільки: слабий на голову, має пчоли в голові, в нього не всі вдома, йому бракує третьої клепки, юродивий Христа ради;

як хтось *грає в карти* каже: він дивиться в образки; *сидіти в Івановій хаті, піти до кози* замість: сидіти у в'язниці; *зłodий* — то це той, що має довгі пальці, любить порушати чужі речі; якщо *п'яний вертає*, то кажемо: він заганняє качки, пише мислите (м); він під газом, під охотою, веселий, кинув лишню чарку, заморив червяка; замість *бити* кажемо: скроїти комусь штани, справити лазню, витріпати, провчити, дати комусь школу, втерти носа, показати напр. я йому покажу; *медвідь* — це властиво той звір, що їсть мід; іншої назви він не має, бо стара індевр. назва до нас не дійшла, пор. лат. ursus; небезпечно *викликати вовка* з ліса, чого дуже бояться ловці, тому вони мають для звірів цілком інші назви, щоб їх не дразнити, не накликати їх на себе або щоб їх не прогнати від себе й вернути з ловів з нічим.

З приличности серед добірного товариства обминаємо слова, що можуть вразити почуття стиду, тому не кажемо: *ригати*, тільки їхати до Риги; замість: *черев* кажемо: живіт; але давно слово черев не разило, бо в молитві говоримо: благословен плод чрева твого.

Дуже багато назв маємо на означення *покриття ніг* на напр. спідня частина одягу, калісони, нагавиці, штани, портки, сподні; рівнож на означення *жіночої спідньої частини одягу* маємо багато назв, що часто міняються, бо раз нас разить та назва, другий раз інша. Те саме діється з назвами *членів людського тіла* та на означення фізіологічних функцій тих членів. При чому спостерігаємо, що вжиття чужої назви не вражає так нашого почуття, бо чужі назви менше популярні.

Приклади: місце, звідки ноги виростають; бути в строї Адама; учні просяться на сторону; жовніри виступають на ліво й направо; питаємо, де є 00, де цісар пішки ходить; ми кажемо, що полагоджуємо свою природню потребу, бо naturalia non sunt turpia; кажемо; мочити коноплі; хорого питаємо, як його столець?

З евфемізмом споріднений тзв. звичай „*табу*“ поширений між полінезійськими племенами й звідци його й назва. Цей звичай забороняє вживати певних слів, бо їх ужити, значить: *накликати на себе біду*.

Іронія.

Іронія (ейроне́йя — удаваннє) має при змін і значіння слова рівнож широке поле до попису. Усадовилася вона постійно в деяких зворотах. Іронія повстає, якщо наш ум спостеріг якусь недостачу в особі або речі, що її якраз тій особі бракує. Якщо іронія більш емоціональна, їдка — переходить в сарказм (сарказмós — зла насмішка).

Приклади: „На всіх языках все мовчить, бо благоденствує„ (Кавказ); „Бач які святі та божі“ (Франко); гарна новинка кажемо тоді, якщо вона для нас дуже погана; говоримо: гарна господарка, гарний порядок, гарний інтерес і т. д. гарне зіллячко зам. погане насіння; зробити великі очі.

Вправа: Що значить: комусь досолити; пересолити; вбрати когось у шори; комусь добре прислужитися (— пошкодити); справляти босини; постелити комусь дорогу; підставити комусь стільчик; піти вгору; змаліти на голову.

Вплив чуття на зміну значіння слів.

Наша мова виражає не тільки думки, але й чуття й волю. Можна точніше сказати: думки мова виражає а чуття нам підсуває, підповідає, сугерує. Не дасться заперечити, що чуттєвий елемент — це може один з найбільше розвоєвих чинників у мові.

Правда, що розвій цивілізації й суспільних відносин розвій людини й людськості, приніс з собою стисле й досадне підкреслювання в мові інтелектуальних чинників, але тим не менше вічною підоймою всякого розвою — це чуття. Доказом цього — мова. Чуттєвий чинник у мові вивторив здрібнілі слова (*deminutiva*), пестливі (*hypocoristica*) і т. д. У нашій мові є більше здрібнєлих слів, якби це могло видаватися. Стверджено, що більшість здрібнєлих слів утворено від імен а тільки в діточій мові від дієслів. І слушно, бо виображінню предмету частіше товаришить сильний чуттєвий тон, як чинностям або станові. Є деякі мови, що мають багато здрібнєлих слів, як напр. зі слов'янських українська з романських італійська й іспанська, зате мови германські й семітські майже не мають здрібнєлих слів. Цього не треба так розуміти, неначе б ці народи не мали щирих, сердечних чуттів, тільки є народи, що проявляють більше або менше імпульсивности та інтенсивности в чуттєвому житті.

Кожний вираз, крім свого значіння, є ще й чуттєво забарвлений. Один більше, другий менше. Не всім це й кидається ввічі: одним більше — другим менше. Деякі слова ділають на деяких людей приємно, на других неприємно. Як усе на світі, так і деякі слова буденніють, тратять на свій чутливості. У житті слів, як і в житті людей, є рівнож степені й кляси, значіння й поважання, вивищення й пониження. Тільки різниця між долею людей і слів така, що люди мають таку долю, що на неї собі заслуговують, а слова терплять

невинно. Жан Пауль в одному своїому творі так сказав про долю слів: „Wie nehmen manche Wörter, an sich anfänglich unschuldig, ja süß, erst auf dem Lager der Zeit giftige Kräfte an wie Zucker, der 30 Jahre in Magazinen gelegen.“

Як діти одних батьків йдуть у житті різними дорогами, так слова, етимологічно споріднені, йдуть далше різними дорогами.

Цікаві случаї, де одне й те саме слово на своїому життєвому шляху раз тратить на своїому первісному значінні, то знова зискує. Але це друге рідше. Цілком як у житті людини!

Обниження чуттєвої вартости.

Приклади: *пан, пані* означали давно високопоставлені особи, що виростали з-посеред суспільства; опісля стали вони тільки формулкою чемности й тепер кожний собі пан, кожна собі пані, а щоб привернути тим словам давнє значіннє, говоримо: поважаний, високоповажаний, шановний, вельмишановний, високодостойний, ясновельможний і т. д. Загально можна сказати, що історія титулатур це історія пониження їх вартости. Дуже часто чуємо тепер: *цілую руці*, ручку, ручки, руку і т. д.; хоча за словом не йде діло, як це було колись. На означення молодого особи жіночого роду маємо такі назви: діва, дівка, дівчище, дівчинище, дівчисько, дівуля, дівчина, дівочка, дівчинка, дівчиночка, дівчинонька, дівча, дівчаточко, дівчатисько, дівчатище, дівоха, діваха, дівойка, дівчинойка, дівчур, дівонька, дівчук і т. д. залежно від наших почувань.

Вправа. Як титулуємо пані? Що означав колись дід, а що тепер? А чи дідич то син діда? Що означає тепер: божниця, а що колись? Чи робити комусь збитки й давно означало те, що й нині? До якої рідні належить слово: збитки? Чи слово: сваволя втратило, чи зискало на значінні? А слово: мірний? Розслідити значіння слів; вонь, воня, воняти.

На поменшенні чуттєвої вартости слова оснований й поетичний троп тзв. *littotes* (Verkleinerung).

Приклади: недобрий (злий), негарний (поганий), нехолодний (гарячий), немолодий (старий), неясний (темний), невеселий (смутий), чималий (великий), невечерній (ясний), не дуже (сильно); майстер, колись більший (*magis*) пан, нині: має це слово всяке значіння, пор. ремісник, майстер тонів і т. д.

Підвищення чуттєвої вартости.

Це явище рідше. Найчастіше росте слово на вартості, якщо його вживаємо як пестошів. Отже: знова міродатний вияв почувань того, що говорить. Передовсім назви звірят і птахів ужиті пестливо зискують на чуттєвій вартості напр. котуку, песику, навіть: медведю, слоне, когутику, канарку, какаду; пташечко, рибко, рибочко і т. д. а навіть: моє ти незнатищо і т. д.

Цікава історія слова: *гість* (по лат. *hostis* — ворог, що вказує на войовничий характер Римлян), прагерм. *gastiz*, гот. *gasts*, ст. гор. нім. *gast* — гість а теж: чужинець, в слов. мовах той, що прибуває, в укр. ще також: купець напр. не у гості а на кості ходили Хазаре, та не пиво ж їм і буде, а кров та пожари (Олег Віщий), а вкінці: гість. Слово *хлоп* означало давніше: слуга в протиставленні до пана, а нині часто кажемо: порядний, добрий, здоровий, сильний, відважний, мудрий хлоп, але думаємо про мужчину взагалі. Незвичайно зискало на значінні слово: *маршал* (франц. *maréchal*, ст. гор. нім. *marah-skalk* — *Pferdeknecht*), що колись означало: конюх нині: найвища почесть. Те саме сталося і з словом: *канцлер*, що колись означало сторожа при суді, *cancelli*, *ogum* — крати, решітце, загорода; нині: найвищий урядник.

Вправа. Який є корінь слова жрець? Що означало воно колись? А тепер? Що означає: жрець штуки? Чи щось може бути: страшно гарне? Що тут важніше: страшно чи гарне? Що значить: страшно тішитися, сміятися, бавитися і т. д. Що означало колись слово: міністер? А який це нині пан? А що мають спільне зі собою: давнє й нове значіння? Що означає слово: повітре в суплікації: од повітря, глада, огня і війни ізбави нас, Господи? А що означає: свіже повітре? Що сталося з цим словом? Підчас лектури вишукувати інші слова, що втратили згл. зискали на значінні.

Народний словотвір (етимологія).

Причиною зміни значіння слова буває часто звукова подібність двох слів. На цьому ґрунтується тзв. народний словотвір (народня етимологія), що пильнує усунути тяжкі звукові сполучення та вияснити етимологічно незрозумілі слова більше зрозумілими, цебто уподібнити їх до лішне знаних. І внаслідок цього повстає нове слово. Діється це головню з чужими словами, що тим способом дістають право горожанства, бо прилучається їх до якоїсь рідні на основі позірної подібности. Народ хоче в чужій мові вичути свою власну, рідну мову. Але й свої власні слова зчасом тратять ясне розуміння, якщо вони постаріються. Відноситься це передовсім до назвищ і топографічних назов. Не тільки простолюдин, але й інтелігент не вдоволяється самим пустим звуком, але хоче щось розуміти а що чужа етимологія йому не знана або менше знана, тому він старається чуже слово так перемінити, щоб його не відчувати за чуже.

На народний словотвір складаються різні мовні явища. Наведемо з них три: 1) слухова заміна звуків, 2) морфологізація і 3) семасіологізація. Слухова заміна звуків полягає в тому, що ми внаслідок недослуху замість одних звуків підставляємо інші, їм подібні. Ці — частинно змінені — слова передаються дальше та утверджуються. Прикладів багато.

Знова при морфологізації цілий склад замінюється іншим більше знаним, що щось більше значить пр. *колонні* зам. ко-

ноплі, *намисто* зам. монисто, *паламар* зам. пономар, *скарбона* (поль. *karbona*), бо : скарб, *ліхтарня* (поль. *latarnia*), бо : ліхтар, *сотнар* зам. цетнар, бо : сотка; *пампукх* (нім. *Pfannkuchen*), бо : пухкий, *орчик* (нім. *Ortscheit*), не має нічого спільного з оранням, *некрут*, бо „не” ясніше за „ре”, *ворушити* не від: рух, але від: ворох, *кап-иця* (лат. *caput, copula*), *бука́та* (ім. *boscata* — кусок) і т. д.

Трете явище — самасіологізації полягає в тому, що народ цілому слову старається надати інше значіння: напр.: *подушка* — це не те, що кладемо під уха, бо це слово походить від: по-дух-ька, при чому дух — надутий, замість *постоли* (нім. *Bastschuhe*) вживається: ходаки, личаки, тихоходи і т. і., *стежний* (*гончий*) *лист* (нім. *Steckbrief*) ніби тому, що він стежить (гонить) за злочинцем, *суклікація* зам. суплікація, бо всі клякають, *натха* зам. нафта, бо: тхнути, *обшар* (нім. *Überschaar, über-scheeren* — міряти на око), бо: обширний і т. д. *милниця* (зам. мідниця, мідь), бо: мило.

У дусі народнього словотвору багато слів творять гумористині журнали пр. „Комар“. А впрочім усі чужі слова, що їх наш народ перебрав від інших народів — приспособив собі їх у дусі рідних звукових законів. Ці слова — це вже нині словарний запас укр. мови.

Вправа. Вишукувати чужі слова, устійнювати від кого й при якій нагоді наш народ їх перебрав і слідити, в який спосіб їх собі присвоїла укр. мова.

Чи говоримо логічно?

Слово, як гріш. Чим більше в обізі, тим більше стирається, тратить на вазі й приходить для слова час, що його вже не розуміють, що воно вже нелогічне, що вжиття, це для пізніших людей зловжиття, катахреза (катахризис, *Missbrauch*), як це в поетиці зветься. Але в поетиці катахреза — це бомбастичність, напушистість, це пересада, коли панує ерудиція, розум, а не серце, чуття. Катахреза в мові — це втіха для мовознавця, це зеркало, що в ньому відбивається історія мови.

Говоримо: *столітня річниця*, більша половина, менша половина, *однодневна кварантана* (колись кварантана тривала 40 днів — *quarantaine*), *золотий ринський* (хоча був зо срібла), *напіровий гульден* (*gold, золото*), *срібний гульден, шустка, шістка* (числила 10 крейцарів). *Кандидат* (*candidus* — білий) вже не носить білої одежі, як колись у Римі, тільки виголошує промови. Уживаємо *срібної, золотої плумби* (лат. *plumbum* — олово) а дійсною плумбою печатаємо мішки, вагони, пушки і т. д. *Лімонада* (іт. *limone* — цитрина) не все мусить бути з цитринами. *Чотирикутня шиб*, *чотирикутній камінь* мають властиво по 8 кутів. *Гекатомба* (гр. *гекатон* — сто) за часів Гомера складалася зі 100 волів і 40 овець, а нині — це жертва взагалі. Колись була тільки одна *прімадонна* (*primus* — перший, *donna* — пані), а тепер є вже

й друга прімадонна. Давніше можна було *осісти* тільки на суші, а тепер осідають літаки вже й на воді. „Я *піду ще далше*“ — каже бесідник підчас своєї промови, але стоїть на місці. Кажемо: *розбивати, ломити собі голову над чимсь* а думаємо про умову працю. *Завтра* не означає тільки ранку, але цілий день. Кажемо: *бляшана мідниця*, бо давно роблено мідниці з міді, а тепер з бляхи, порцеляни, фаянсу і т. д.

Вправа. Чи сходами тільки сходимо? Чи сподні носимо під сподом? Чи ручником утираємо тільки руки? Чи лямбу можна назвати й свічкою (світити)? Що означає підніжок? А чи підошва — це теж підніжок? Чи нічника вживаємо тільки ніччю? Хто носив колись пелерину (Pilgrim, per + ag-gare)? Хто це підліток? Який корінь цього слова? Чи квар-тал це рівно 1/4 часть міста? Що значить: поділяти з кимсь думку? Чи логічно говоримо, якщо кажемо: *мое: убрання* стало вузьке? Хто тут змінився? Чи правильно це схід, захід сонця? Чи чорна ягода відразу чорна? Який момент рішає про її назву? Чи добре кажемо: червоне, зелене чор-нило? А чи це правильно: один децемвір. Давніше тільки пан міг сказати про себе: *запанувати над собою*? А нині? Чи година в школі триває 60 минут? Чи можна виїхати тільки на 3 дні? Що тут треба ще розуміти? Чи день може бути коротший, довший? То що ж тоді називаємо днем? Чи можна когось вишколити й без школи? Чи парасолею хоронимося тільки від сонця? Коли говоримо про білого крука? Як довго триває шкільний рік?

Гомоніми.

Гомоніми — це слова звуково однакові — значінням різні. Гомоніми — це вислід многозначности слів. Різні значіння живуть побіч себе так довго, як довго їх потрібно. А тому, що нас окружає ліс речей (silva rerum), що мають свої питоменні прикмети, довкола нас відбуваються події, що їх треба докладно переповісти, межі людьми й речами заходять зв'язки, що їх хочемо ясно окреслити, находимося серед різних обставин. що їх хочемо другим вірно описати і т. д., тому повстають безчисленні відтінки (нюанси) значінь слова. Слово — як актор на сцені мусить грати різні ролі.

Речення *пес гавкає* можемо розуміти так: всі пси гавкають, якщо пес буде означати весь песячий рід а гавкає значить, що він може гавкати або можемо розуміти так, що один пес тепер гавкає, інакше значіння буде те речення мати в відношенні до людини, що часом гавкає, як пес. *Коштувати* означає: 1) мати ціну, 2) коштувати страву, але можна й скоштувати біди (Енеїда). *Вийти королем* можна при грі в карти або й стати королем. Виразення: *мій образ* — може означати, що я є власник якогось образу або мою світлину. *Порошок* хорих лічить, здорових на війні забиває.

Різничкування при подвійних формах.

Є ще рід гомонімів, що тільки налос рішає про їх значіння: дружина (жінка) — дружинá (товариство); заголовок (подушка) — заголдвок (титул); загорода (кошара) — загорóда (огорожа); замо́к (палата) — замòк (у дверях), карма́зин (сукно) — карма́зин (піляхтич); літо́пис (хроніка) — літопис (хронікар); му́зика (грання) — му́зика (грач); похі́д (спосіб ходження) — пòхід (на війну), прòхід (перехід) — прохі́д (прохідка); скоро́пис (скорописець) — скорòпис (писані); букви).

Вправа: Що означає: дати комусь бобу, перцю, паприки? Яке значіння має слово стояти в цих реченнях: бузьок стоїть на одній нозі, в книжці стоїть написано, годинник стоїть, учень стоїть добре в школі, він стоїть дуже високо. Чи слово лакомий має однакове значіння в цих вираженнях: лакомий чоловік, лакома страва; цікавий хлопець, цікава книжка; вдячна праця, вдячний учень. Що означає: вперед і „Вперед”? Котре з них можна відміняти? Що означає: черствий хліб? А черстве здоров'я?

Синоніми.

Синоніми — це слова звуково різні — значінням подібні. Як гомоніми, так і синоніми не обтяжують нашої пам'яті, бо в кожному значінні скривається легонький відтінок. Синоніми — це доказ багатства укр. мови. Уживати їх у мові — робить мову гнучкою а вишукувати їх — загострює наше спостерігання. І як нема двох гомонімів, щоб мали той самий зміст, так нема й двох синонімів, щоб мали все та всюди те саме значіння. Прикладів на це безмір. І так на означення старої жінки маємо такі слова: баба, бабка, бабця, бабуся, бабусенька, бабусечка, бабуня, бабунечка, бабунця, бабуська, бабуля, бабуленька, бабштора, бабище, бабчище, бабсько і т. д.

Дієслово *брати* може стояти в таких полученнях: брати: 1) гору, 2) силою, 3) верх, 4) назад-гузь, 5) міру, 6) ліки, 7) початок, 8) очі на себе, 9) за зле, 10) брати участь, 11) свою волю, 12) басá, 13) в заліза, 14) в тямки, 15) за серце, 15) на замітку, 17) за нінащо, 18) на кпини, 19) на розум, 20) на вус, 21) собі щось до голови, 22) брати щось від когось, 23) кого за що, 24) брати по 100 зл. місячно, 25) гроші на відробок, 26) каса добре бере гроші (зн. дре), 27) брати вправо, вліво, праворуч, ліворуч, 28) брати городи (добувати), 29) шлюб, 30) контракт пор. зо мною ніхто контракту не брав; 31) брати дівчину (женитися); 32) брати ланцюгами (заковувати), 33) брати на себе відвічальність, але й одержу; 34) брати на допит, 35) на муки, 36) на увагу, 37) на ум, 38) під ноги, 39) бере мене охота, жаль, плач, сум, журба, сон, дріжаки, робота, непосидячка, їжа, страх, мороки і т. д., 40) бере як віл на роги, 41) бере на зелений овес, („на вічне

віддавання“), 42) братися в ноги, 43) до чого, 44) чим (перетворюватися в що), 45) на штуки, 46) на хитрощі, 47) на способи, 48) братися різних способів, 49) заграва береться, 50) береться сварка, 51) береться попід боки і т. д.

Вправа: Яку прикмету означають ці прикметники: бадьорий, палкий, бойкий, самопевний, одушевлений, надхнений, окрилений?; гарний, хороший, ставний, стрункий, гнучкий, пишний, милий, любий, чудовий, розкішний? лихий злющий, гнівний, дошкульний, в'їдливий, капосний, вередливий, прикрий? На означення бараболі має наша мова понад 20 назов. Вишукайте їх!

Наглядність значіння слів.

З етимологією тісно в'яжеться тзв. наглядність значіння слів, що полягає в тому, що народня мова бажає „бачити“ значіння слів, тому вживає тзв. образних висловів з доволішнього світа, свого життя та переносить душевні зворушення, чуття та бажання на змислові вражіння. Належать сюди також іменники, утворені в першій частині з приказового способу.

Приклади: *заверниголова, вертипорох, шибайголова, болиголов, видригріш, дуригріш, дусигріш, теребилюлька* (гранична сторожа, що трусить пачкарів), *тягниверета* (коморник), *попсуймайстер, вернигора, верниволя, вернивода, варивода, вертиголов вертихвіст, шелехвіст, дурисвіт, сушиголова, прудивус, перебийніс* і т. д.

Тому говоримо часто: *витріщити, вибалушити, випулити баньки* зам. здивуватися; *попектися* зам. ошукатися; *почервоніти, спекти раки* зам. застидатися; *побіліти, попліснити* зам. настрашитися; *дзявкати* зам. без перерви говорити; *осточортити, остобісити* зам. надокучити; *заворонитися* зам. задуматися; *чалапкати* зам. іти болотом; *чоломкатися* зам. здоровити; *видранатися на дяка, пана* і т. д. зам. стати дяком, паном і т. д. *випікати очі* зам. доказувати; *набрати води в рот* зам. замовкнути; *нарозумити* зам. навести когось на розум; *обнести когось* зам. обмовити; *панощитися* зам. грати великого пана; *собачити* зам. лаяти як пса; *межівник* зам. землемір. Замість говорити кажемо деколи: *теркотати, теркотіти, воркотіти, воркотати, базікати, варнякати, гавкати, харамаркати, балакати, папляти, молоти, мимрити* і т. д. Якщо хтось багато бігає сюди й туди — кажемо, що він *розривається*, а хто з місця скоро рушає — каже, що він *уривається*. Замість *докучати* кажемо: *догризати когось* (Франко), *догорити* (Стефаник). *Вихлептати* зам. з'їсти; *валандатися* зам. волочитися, *викарабути* зам. щось винести на гору; *викараскатися* зам. вийти нагору; *рипіжити* зам. бити; *ушкварити* зам. заспівати, заграти; *визвіритися* зам. когось вилаяти; *виїдати печінки*; *гризти, краяти серце, видирати очі, лізти увічі, лізти боком* і т. д.

Це явище завважуємо передовсім у народній мові. У мо-

вознавстві зветься це явище нахилом до песимізму з погляду на вульгарність висловів.

Вправа. Що означає: насупитися, посоловіти, збараніти.

Зміни значіння словних сполук.

Належить підкреслити, що зміна значіння довершується не тільки на поодиноких словах, але й на словних сполуках, групах, зворотах а навіть цілих реченнях.

Приклади: лежати ясно на долоні; йти комусь на руку; бути під рукою; взяти справу в свої руки; справити комусь лазню; загнати когось у сліпий кут або ні в кут, ні в двері; дати комусь коша; опинитися на льоду; написати комусь щось на чолі; змити комусь голову, а опісля добре його зчесати; обходити свято, ювілей, ім'янини, уродини і т. д. ви носити когось (— величати, хвалити) — нагадує ще давній звичай, коли то нововибраного провідника виносили на щит й обносили перед зібраними. пор. яко да царя всіх подемлише, ангелскими невидимо дориносима чинми; тягнутися червоною ниткою — цей зворот походить від Гетого, бо дійсно в англійській маринарці корабельні линви мали довгу червону нитку через цілу линву.

Вправа: Як розуміти зворот: я з ним свиней не пас? А який подібний зворот на це мають бувші військові? Чи при зворотах: трафила коса на камінь, прийде коза до воза, в тім то й сук, стріляти Богові в вікна — думаємо про косу й камінь, козу й віз, дерево й сук, Бога й вікна?

Що означає: дивитися комусь у зуби, його життє висить на волоску, йти на зломану голову, крутити носом, втерти комусь носа, взяти хвіст під себе, сісти маком, вилізти комусь рогом, показати комусь, де козам роги виправляють або по чому лікоть кваші і т. д.

Вплив права на зміну значіння слів.

Право має немалий вплив на формування словарного матеріалу й на витворення деяких зворотів. Але правні приписи змінюються, бо закони можна накидати, зате не можна накидати мові нових зворотів, бо правничі звороти згл. терміни, що перейшли до мови, не змінюються, тільки живуть у мові, хоча вже нераз для тих, що їх уживають, незрозумілі або бодай без деякої застанови над їх значінням незрозумілі. У нас задержалися згл. живуть деякі звороти, що повстали мабуть внаслідок переводу їх з нім. мови.

Приклади: *свідка б'ють як дитька* — це мабуть вільний переклад давнього нім. правного звичаю: den Zeugen an den Ohren heranziehen.

Брати, взяти щось у посідання давно відбувалося в той спосіб, що на той предмет треба було сісти, тепер вистарчить обійти або й те навіть ні.

Вийти коротко з якоїсь справи, цебто уступити, відступити і т. д. це теж тільки переклад нім. правного звороту:

den kürzeren (Halm) ziehen, коли то двом сторонам, що спорили, давано тягнути два стебла (der Halm): одне довше — друге коротше й хто витягнув коротше — той програвав справу.

Стежний лист походить від „стежити за кимсь“, але це мабуть тільки переклад нім. слова: Steckbrief, де Brief перекладено на лист, а Steck, stecken на основі народньої етимології перероблено на стеж-ний. бо тзв. Steck-brief прибирано оскарженому кинжалом на воротах його дому або на дереві найближчого роздоріжжя; а якщо навіть це значіння стало замало образове, утворено ще сильніший вираз і так повстав: гончий лист, хоча він нікого не гонить, тільки люди гонять за злочинцем, щоб його покарати.

Цікавих речей можна б довідатися зо збірників укр. законів, як Руська Правда, Литовський Статут, грамоти і т. д., але вони — на жаль — ще не видані! А шкода!

Війна й лови.

Війна та лови, що в найдавніших часах були конечні, щоб оборонитися перед нападом ворогів та здобути собі середники до життя а по заспокоєнні голоду забава в війну, не тільки для відпочинку, але й для вправи, полишили багато зворотів у мові й ми їх тепер уживаємо й не думаємо про дійсну війну та лови а вживаємо тих зворотів, колись дійсних у перенесенні на наші духові чинності.

Приклади: а) *зробити фронт, стати фронтом, стати сильно стопою* (щоб ліпше боронитися), *кріпко, міцно, сильно сидіти* (в сідлі), *висадити когось з сідла, посередничити* (колись між борцями), *сипнути комусь піском ув очі* (знане з Лиса Микити), *уоружитися в терпеливість, боротися з відкритим чолом* (mit offenem Visier), *попасти в два огні* (— між воюючих лицарів), *полетіти стрілою, взяти на око, на мушку* (aufs Korn), *за високо, за низько, вставитися за кимсь* (— допомгти), *когось покерашувати* (з угор. kereszt — хрест), *бундючитися* значить властиво йти під бунчуком;

б) *бути на злій дорозі* (в пошукуванні за звірем), *попасти в ланку* (наставлену на звіра), *тровити псами* (пострілену добич), *вітрити носом* (звідки звір надійде), *на ловця й звір наскакав* („Маруся“ Квітки).

Станові й клясові мови.

По зрізничуванні суспільности почали всякі стани, звання, кляси і т. д. уживати характеристичних висловів та зворотів. Вони задержували старі слова, переробляли зо своєї рідної мови, брали з чужої мови та їх примінювали до своїх потреб, надавали їм нового змісту. Хоча звичайно ті слова зрозумілі тільки для людей з тих самих станів, але багато з них дісталось й до літературної мови й збагатили її словарний запас.

Так повстали спеціальні мови: жовнірів, ловців, ремісни-

ків та їх челядників, хлопців та майстрів, лікарів, адвокатів, жебраків, злодіїв, лірників, учеників, учителів, священників, рільників, інженерів, сторожів, каменичників, доглядачів в'язниць, суддів, доглядачок хорих, письменників, журналістів, складачів, фотографів, фіякрів, шоферів, замітачів вулиць, каналарів, поліціантів, залізничників, агентів, друкарів і т. д.

Крилаті слова.

Скарбницю нашої мови збагатили *студії клясичної старини*, що з гуманізмом стала неодмінною складовою частиною нашого формування. Рівнож і *читання байок* полишило незатерті сліди в нашій мові. Але чи не найбільше зворотів дала нам *біблія*, бо нема людини, щоб у своєму житті не прочитала біблії. Що — правда деякі з тих зворотів простому народові незрозумілі, головню з клясичної старовини.

Приклади:

а) *клясична старина*: Ахілева п'ята, нитка Аріядни, меч Дамокля, (пор. його життя висить на волоску), Сизифові праці, яблуко незгоди, ріг обильности (кози Амальтеї), Пирргова перемога, праця Геракла, муки Тантала, гомеричний сміх, паніка, стайня Авгія, гордійський вузол, починати щось *ab ovo*, перейти *ad medias res*, відложити щось *ad calendas graecas*, діло Герострата, Ефіяльт, лет Ікара і т. д.

б) *Байка*: квасний виноград, вбиратися в чуже пір'я, вигрівати собі змию в пазусі, витягати для себе грань чужими руками, ведмежа прислуга і т. д.

в) *Біблія*: стрій Адама й Еви, п'ятно Каїна, почта Гіоба, доля Лазаря, долина сліз, гусафатова долина, поцілуй Юди, жертвенний козел, плач і скрегіт зубів, діло, що взиває до неба о пімсту, єгипетська тьма, соломонський суд, невірний Тома, вовк у овечій шкурі, фарисей, книжник, митар, Юда, камінь преткновення, великан на глиняних ногах, служити мамоні, поклонятися золотому тельцю, кидати перли свиням під ноги, зо Савла стати Павлом, в поті чола, обтрясти порошок з ніг, вмивати руки (як Пилат), потрапити як Пилат у Вірую, відділяти полову від пшениці, сіяти кукіль поміж пшеницю, бути комусь остю в оці, видіти тріску в оці другого, а не видіти поліна у власному оці, піти на лоно Авраама, миска сочевиці і т. д.

Неприродність висловів.

Погоня за оригінальністю, нахил до новаторства — це причина, що до мови втискаються непотрібні слова. У той спосіб повстає тзв. напушистий, бомбастичний стиль, плеоназм і тавтологія. Деякий час панують модні слова й звороти й той, що пише, старається їх втиснути всюди, навіть там, де їх непотрібно. Рівнож часописний стиль, що повстає на швидку руку, не тільки, щоб заповнити число, але часто й щоб мати більше стрічок, як також тзв. урядовий стиль.

(званий: Schimmel і вірно, бо schimmeln значить пліснити) всяких канцелярій причиняється до вдержання непотрібних зворотів, що часом хіба тільки затемнюють думку.

Прикладів на це належить шукати по наших гумористичних журналах, що часто собі говорять правду в очі.

Забуті слова.

Слова не тільки змінюють своє значіння, але також виходять з ужиття, поволі забуваються, вкінці вмирають. Треба на це багато часу. Але рівнож багато слів, що повстали під час війни, з кінцем війни й померли, тому що їх витворили тільки своєрідні обставини. Обставини змінилися — слова позникали.

Слово *лавник* було зникло, бо змінилося судівництво, але тепер знова з'явилося зо зміною організації громад. *Копа* в значінні зібрання вмерла. *Кліть*, що давно означало хату й комору, жие в словах: клітка (на птахи), грудна клітка, клітка як міра на означення певної скількості бураків до викопання (с. Серафинці), а в „Правді Руській“ був це й клітний (домовий) злодій. *Стрих* з *нім* Estrich — міра, границя, спосіб, верх, тепер: підлаше, вишка. *Подрі* (поль. podgupa — комірка), кор. др. — дерти, означає: стрих над стайнею. *Кошара* означало огорожене місце, що виглядало як кіш, де стояла худоба, головно: вівці. *Бодня* з *нім* budni, лат.: butina означало велику бочку з широким дном. *Соха* означало давній плуг. Дієслово *скородити* не має тепер? відповідного йменника, що ним те скородження мусіло відбуватися. *Булава* тепер: великий бук. *Терем* означано палату, тепер подибується лише в історичних повістях. *Тин*, колись твердиня, нині: пліт. *Барич*, колись торговиця, нині є тільки: Бариш (село), баришівне, баришівник, що й без торговиці робить на наших селянах добрі бариші.

Слова *платинка*, *платина*, *платок* мають нині інше значінне, як колись, коли платом, цебто звоєм полотна платили за товарі замість грошей. З іменника: *пахолок* лишився ще Пахолків.

Рогатина означало спис, ратище. Давне слово *тула* — це був сховок на стріли.

Скот давно гріш, тепер: худоба.

Плішити ще вживають в с. Серафинцях, що означає танцювати на весіллі, як покривають молоду (княгиню), а колись було: плясаніє, як ще й в поль. мові: *plasy*.

Скромний означає властиво: малий, утятий, мабуть від іменника: кром — пор. *кром ка хліба*. Зате прикметник *скровний* (від скриватися, по-кров —), що означав теж тихий, спокійний пропав, бо затерлося його етимологічне значіння. *Чамбул* лишилося ще в звороті: *йти в чамбул*. Жило ще до війни в с. С. слово: *кавуш* — віячка, війка, черпак до віяння збіжа. Тепер збіже млинкують і кавуш зник. Слово: *год*, *гід* жие ще в прислівнику: *тогід* і прикм: *тогідний*,

хоча його випирає: торік, торішній. Давне слово *брем'я* жие ще в слові: оберемонок напр. дров, бо це теж означає тягар.

Вправа. Що означає слово: буланій? Чи часто чуєте слово: лєсть? Що воно тепер означає, бо колись воно означало: хитрість, мудрість. Що то є трухльо? Що означає: плішка, плішити? З яким словом споріднений прикметник: сердитий? Що то є: дереза?

Новотвори.

Де смерть, там мусять бути й народини, щоб не наступило цілковите вимертя. Як у житті родини й смерть — це вічна черга, так і в мові. Хоча слова вмирають, мова не бідніє, бо на їх місце родяться нові. Ті нові слова називаємо новотворами (неологізмами, бо гр. неос логос — нове слово). Різні є причини повстання нових слів та в різних часах вони повстають.

Найважливіша причина повстання нових слів є ця, що появляється якийсь новий предмет, тому йому треба дати нову назву й от вже й є нове слово. Рівнож творяться нові слова від давніх, існуючих у мові корівів для означення відтінку значіння нового слова. Нові слова повстають ще й тому, що ми чуже слово стараємося перевести на рідну мову пр. локомотива — *паровіз*, автомобіль — *самохід*, аероплян — *літак*, кулемет — *скоростріл*, *скоропал*, мундір — *однострій*, постіл — *тихохід*, *тихолаз*, *ходак*, (хоча *ходак* може означати й того, що ходить, бо *ходаком* назвав Гуцул проф. Гайдучка, укр. туриста), фотографія — *світлина*, географія — *землепись*, індивід — *осібняк*, *особень*, процент — *вижид*, парасоль — *дощник*, *дощівник*, дентист — *зубар*, ревматизм — *ломець*, геометер — *межівник*, дефіцит — *недолік*, катар — *нежит*, *смотолока*, пакер — *носій*, фризєр — *стрижій*, *постригач*, гімнастика — *руханка*, альтана — *холодник*, капітал — *іста*, *ист*, *истина*, карусель — *крутілка*, лямпка, ліхтарка — *світиця*, стрих — *вишка*, атлет — *змагун*, реферат — *доповідь*, референт — *доповідач* і т. д.

В останніх часах можна такі нові слова завважити, що поволі приймаються. Повстали вони по більшій часті з існуючих вже корівів.

Приклади: *робітний час*, *робітна година*, *робітна сила*, *течиво*, *твориво*, *переміна творива*, *річовина*, *вголовина* (кітловина, видоліна, басейн), *зайвина* (злишок, надмір), *приява*, *приявність*, *наявність*, *виховник*, *виховниця*, *виховничий*, *руйнівник*, *руйнівничий*, *кормівник*, *кормівничий*, *працівничий* зам. *працюючий*, *засновок* (заложення), *сутній* зам. *істотний*, *глузд* (змисл), *звіт*, *звідомлення*, *вдаряк*, *залізна валка* (поїзд, потяг), *вантага*, *вантаж*, *вантажити*, *вантажний*, *поїзд*, *довкілля* (окруження), *втягалка*, *всисалка* (зам. бібула) *тямка*, *тяма*, *тямити*, *тямучий*, *тямучість*, *тямувати*.

тямовитий, тямковий, тямкувати, тямковість, зуподоблення, зуподобник і т. д.

Розвій техніки, медицини, хемії і т. д. також викликав потребу творення нових слів. Багато нових слів утворили нові літературні напрями, як футуризм, кубізм, дадаїзм, імажнізм і т. д.

Але мабуть найбільше нових слів творять поети. Багато нових слів утворили наші великі письменники, як Шевченко, Куліш, Кониський, Старицький, Тобілевич, Винниченко а з молодших сатирик Остап Вишня. Деякі новотвори вмирають з автором, що їх утворив, як це сталося з М. Старицьким, але й багато з них стало вже загальним добром мови.

Залежність змін значіння слів від урівеня образування одиниці й народу.

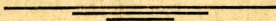
Все наше духове життя відбивається в нашій мові. Тому мова — це зеркало душі того, що говорить й то не тільки одиниці, але й народу. І хоча поодинокі особи якоїсь мовної громади різняться обсягом своїх виображень, то все таки є спільні виображення, що ті особи можуть порозумітися.

Возьмім слово: кінь. Які різні виображення викличе це слово в їздця, візника, природника, купця, рільника, власника кінської ятки і т. д., але всежтаки члени одного народу себе взаємно зрозуміють, якщо це слово вчують.

І так з кожним словом. А тільки дрібних різниць у поглядах на етичні й моральні цінності буде в них, але всеж таки непорозумінь назагал між ними не буде.

Історія мови, життя мови — це зеркало історії народу, бо з мови можемо вичитати, як жив, чим жив і чим цікавився народ. Ніякий народ не жиє одинцем. Кожний має своїх сусідів. З сусідами, чи хоче, чи ні, мусить провадити торгівлю або війну. З сусідами входить у супружї зв'язки, переймає один у одного штуку, науку й культуру, а з ним разом й назву для тих предметів, що їх перебрав від сусідів.

Історія мови — це історія людства взагалі. Мова це одинокий середник пізнати праісторію людства. Тому варто займатися історією мови, а головно семасіологією, бо хоча дослідник мав труду досить, дивнії перли виносить.

ЗМІСТ:

	стор.
Передмова	2
Вступ: зміна значіння слів	3
На чому полягає зміна	4
Слово	5
Обсяг і зміст слова	5
Обсяг	5
Зміст	6
Обопільне відношення обсягу й змісту	6
Власне й переносне значіння слова	6
Змислове та уявне значіння слова	7
Дійсне й словотвірче значіння слова	8
Загальне та одиничне значіння слів	9
Давнє й нове значіння слів	10
Цілковита й частинна зміна значіння слова	11
Звуження значіння слова	11
Поширення обсягу значіння слова	12
Метонімія	13
Метафора	14
Синекдоха	16
Гіпербола	17
Евфемізм	18
Іронія	20
Вплив чуття на зміну значіння слів	20
Обниження чуттєвої вартости	21
Підвищення чуттєвої вартости	21
Народний словотвір	22
Чи говоримо логічно	23
Гомоніми	24
Синоніми	25
Наглядність значіння слів	26
Зміни значіння словних сполук	27
Вплив права на зміну значіння слів	27
Війна й лови	28
Станові й класові мови	28
Крилаті слова	29
Неприродність висловів	29
Забуті слова	30
Новотвори	31
Залежність змін значіння слів	32
Історія мови	32

0,96(1987)

PSI

6744

y

R

рл 6744_у

Др. Іван Велигорський

ЖИТТЯ МОВИ